Παναγιώτης Γιαννόπουλος

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΤΥΠΟ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΙΔΕΑΣ (1856-1876)*

* Το άρθρο αποτελεί κεφάλαιο της μεταπτυχιακής του διατριβής με τίτλο «Προσλήψεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον ελληνικό Τύπο 1856-1876».

Από την έναρξη της περιόδου των μεταρρυθμιστικών διατάξεων του Χάτι Χουμαγιούν το 1856 έως και την ψήφιση του πρώτου οθωμανικού Συντάγματος το 1876, σε μια περίοδο κατά την οποία η Μεγάλη Ιδέα είχε ενηλικιωθεί και περνούσε πλέον από διάφορα στάδια, αντικείμενο άξιο προσοχής αλλά και έρευνας αποτελεί η εικόνα των Οθωμανών μέσα από το πρίσμα της Μεγάλης Ιδέας, όπως αυτή αποτυπωνόταν στον ελλαδικό Τύπο της εποχής.

Πριν μεταβούμε στα στάδια του βίου της Μεγάλης Ιδέας, φρόνιμο είναι να αναφερθούμε στην –από πολιτική άποψη– εναρκτήρια ημερομηνία της, η οποία τοποθετείται στον Ιανουάριο του 1844 με την ομιλία του Ιωάννη Κωλέττη στο πλαίσιο της Εθνοσυνέλευσης και κατά τη συζήτηση για το ζήτημα των ετεροχθόνων.[1] Η Μεγάλη Ιδέα τότε δεν τέθηκε ως ορισμός, αλλά η ομιλία του περιείχε στοιχεία που επέτρεπαν την περαιτέρω επεξεργασία της έννοιάς της στο πέρασμα του χρόνου.[2] Το βέβαιο είναι πως από το περιεχόμενο του λόγου του Κωλέττη διακρίνονται αυτά τα βασικά στοιχεία, τα οποία ήταν ο πόθος για την πολιτική πραγματοποίηση του ενιαίου της ελληνικής φυλής, η ιστορική απόδειξη του ενιαίου της ελληνικής φυλής και η πνευματική μεταλαμπάδευση.[3]

Πάντως, το εύρος της έννοιας της Μεγάλης Ιδέας άλλωστε είναι εμφανές και από τις ποικίλες ερμηνείες των σύγχρονων ιστορικών και ερευνητών, ο καθένας από τους οποίους εστιάζει σε διαφορετικές πτυχές της, τις οποίες υπογραμμίζει.[4]

---

[1] Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα 1830-1880* (Αθήνα: Πολύτυπο, 1988), 257· Θάνος Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως» στο: *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Θ. Βερέμης (επιμ.) (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1997), 29.

[2] Ουμούτ Οζκιριμλί και Σπύρος Α. Σοφός, *Το βάσανο της Ιστορίας: Ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2008), 167· Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 258.

[3] Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός* (Αθήνα: Ερμής, 2009), 361.

[4] Για παράδειγμα, ο Βερέμης τονίζει το μεγαλοϊδεατικό ρομαντισμό της Μεγάλης Ιδέας που εμπεριέχει εθνική πληρότητα και παράλληλο εκπολιτιστικό σκοπό στην Ανατολή, ενώ ο Κρεμμυδάς θεωρεί πως ο Κωλέττης χρησιμοποίησε τον όρο πρωτίστως για τη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού στην Ανατολή. Βερέμης, «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως», 29-30· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα: Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος* (Αθήνα: Τυπωθήτω, 2010), 25. Επίσης, ο Κιτρομηλίδης αναφέρει πως η Μεγάλη Ιδέα προέτασσε την αντικατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από ένα ελληνικό κράτος μέσα από έναν εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και την ανάκτηση των ιστορικών εδαφών του ελληνισμού. Αντιθέ-

Είναι σαφές ωστόσο πως οι γεωγραφικές προεκτάσεις της προσέγγιζαν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, μιας και δεν αναφέρονταν μόνο σε εδάφη όπου ο ελληνισμός ήταν το επικρατέστερο στοιχείο αλλά και σε εδάφη στα οποία υπήρχαν πλέον και άλλες εθνικές ομάδες, αν και τα προτιμώμενα γεωγραφικά όρια της «Μεγάλης Ελλάδας» ποίκιλλαν κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα.[5]

Ωστόσο, αν ο Κωλέττης ήταν αυτός που χειρίστηκε δεξιοτεχνικά τη Μεγάλη Ιδέα, ο βασιλιάς Όθωνας ήταν αυτός που την εγκολπώθηκε. Πλησιάζοντας στα μέσα του 19ου αιώνα, το ελληνικό βασίλειο ήταν ένα πολύ μικρό κράτος και χωρίς αξιόλογους πόρους. Συνεπώς, η πραγματοποίηση των στόχων της Μεγάλης Ιδέας με την απελευθέρωση των αλύτρωτων ελληνικών πληθυσμών ήταν το όραμα που νοηματοδοτούσε τις επιδιώξεις του Όθωνα αλλά και αυτές του ελλαδικού Τύπου.[6] Άλλωστε ο πληθυσμός του ελληνικού βασιλείου ήταν περίπου το ένα τέταρτο του ελληνισμού και τα υπόλοιπα τρία τέταρτα εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε οθωμανικό έδαφος.[7] Ως εκ τούτου, η υιοθέτηση της Μεγάλης Ιδέας από τον πρώτο μονάρχη της χώρας συνέβη κυρίως, για να μπορέσει να πετύχει την εδαφική επέκταση του ελληνικού βασιλείου αλλά και για να ελέγχει την εξέλιξη της πολιτικής ζωής της χώρας. Συνεπώς, κατά τα πρώτα χρόνια εμπέδωσης της Μεγάλης Ιδέας υπήρχαν δύο τάσεις σχετικά με αυτήν. Η πρώτη θεωρούσε πως η εδαφική επέκταση σε περιοχές όπου ήταν ακμαίος ο ελληνισμός και θεωρούνταν ιστορική κληρονομιά, θα αποτελούσε λύση για το πλουτοπαραγωγικό και δημογραφικό πρόβλημα του ελληνικού βασιλείου. Η δεύτερη τάση πίστευε πως εκείνη τη στιγμή, οποιαδήπο-

---

τως, ο π. Γεώργιος Μεταλληνός έκανε λόγο για δύο εκδοχές της Μεγάλης Ιδέας, μία ελληνοκεντρική και μία οικουμενική ρωμαίικη, οι οποίες θεωρεί πως είναι ασύμβατες μεταξύ τους· Θεόδωρος Α. Μεϊμάρης, *Εθνικός προσδιορισμός και τα αιτούμενα στο Ελλαδικό κράτος: Τα καθ' εαυτόν Νικάνδρου Ζαννουβίου και η εποχή του (1828-1888)* (Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2012), 258, υποσημείωση. Αξίζει να αναφερθεί και η άποψη του Κωνσταντίνου Βαβούσκου, ο οποίος ανέφερε πως η Μεγάλη Ιδέα είχε ευγενές περιεχόμενο, μιας και δε στόχευε στην υποδούλωση άλλων λαών αλλά στην απελευθέρωση και στην παροχή ελευθερίας και ισότητας, ακόμη και στους πρώην κατακτητές. Κωνσταντίνου Α. Βαβούσκου, *Η Μεγάλη Ιδέα ως ιδέα και πραγματικότης* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1970), 40.

[5] Dimitris Livanios, "The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece (1453-1913)," *The Historical Review/La Revue Historique* 3 (2006): 58-59· Ivan Ilchev, *Έχει δίκιο η πατρίδα μου; Η προπαγάνδα των Βαλκανικών Κρατών (1821-1923)* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2011), 50.

[6] Κατερίνα Μυστακίδου, *Η Μεγάλη Ιδέα στον Τύπο του Γένους. Ο Τύπος στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία 1800-1923* (Αθήνα: Πατάκης, 2004), 73-74.

[7] Βύρων Θεοδωρόπουλος, *Οι Τούρκοι και εμείς* (Αθήνα: Φυτράκης, 1988), 70.

τε επεκτατική ενέργεια θα μπορούσε να θέσει τη χώρα σε οπισθοδρόμηση, ενώ εστίαζε στην ισχυροποίηση της εσωτερικής εθνικής συνοχής.[8] Τη δεδομένη στιγμή ως εθνικό κέντρο νοούνταν η Κωνσταντινούπολη με την ελπίδα σύστασης της Ανατολικής ή Ελληνικής Αυτοκρατορίας. Η αποτυχία όμως των στρατιωτικών επιχειρήσεων του 1854 στη Θεσσαλία και στην Ήπειρο, κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, δυστυχώς επιβεβαίωσε τους φόβους των υποστηρικτών της μετριοπαθούς τάσης της Μεγάλης Ιδέας και ταυτόχρονα, αποτέλεσε γεγονός που σήμανε το τέλος των αλυτρωτικών βλέψεων για τα επόμενα χρόνια. Πλέον ο ελληνικός αλυτρωτισμός θα καλούνταν να προσαρμοστεί στις επιταγές των διεθνών εξελίξεων της εποχής.[9]

Η παραπάνω αποτυχία κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο είχε ως επιπρόσθετη συνέπεια την κατάληψη του Πειραιά από αγγλογαλλικές δυνάμεις, την αποδοχή πολιτικής ουδετερότητας και την επιβολή νέας κυβέρνησης, μιας και ο Όθων δεν μπορούσε να αντιληφθεί το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που προέτασσαν οι Μεγάλες Δυνάμεις.[10] Ο συνδυασμός των παραπάνω γεγονότων, μαζί με την αδυναμία του βασιλιά να ανταποκριθεί στην αύξηση του ελληνικού εθνικού εδάφους αλλά και στη φανερά θετική άποψη που είχε για τη Μεγάλη Ιδέα, συνέτειναν στην αποπομπή από το αξίωμά του το 1862.[11]

Ωστόσο, δεν ήταν ο κύριος λόγος της έξωσης του Όθωνα η αποτυχία πραγματοποίησης ενός σκέλους της Μεγάλης Ιδέας κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Αιτία της εκθρόνισης του ήταν η δημιουργία χάσματος ανάμεσα στην παρωχημένη κοινωνική πολιτική του και στις απαιτήσεις της νέας γενιάς του τόπου.[12]

Όπως αναφέρθηκε, η Μεγάλη Ιδέα πλέον θα περάσει σε νέο στάδιο πολιτικής προσαρμογής. Στον ελληνικό θρόνο ανήλθε το Μάρτιο του 1864 ο Γεώργιος ο Α΄, φέρνοντας μαζί του ως βρετανικό «δώρο» την

---

[8] Édouard Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα: Από τις αρχές του έως τη συνθήκη των Σεβρών*, τόμ. 1 (Αθήνα: Ιστορήτης, 1997), 33-34· Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «"Νοερές κοινότητες" και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο: *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, 74· Richard Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας* (Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1999), 117.

[9] Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 269-270· Βερέμης, «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως», 30-31· Κρεμμυδάς, *Μεγάλη Ιδέα*, 60.

[10] Χαράλαμπος Ι. Ψωμιάδης, *Η τελευταία φάση του Ανατολικού Ζητήματος: Συμβολή στη μελέτη των ελληνοτουρκικών διπλωματικών σχέσεων* (Αθήνα: Έφεσος, 2004), 28. Κρεμμυδάς, *ό.π.*, 39· Driault, *Ανατολικό Ζήτημα*, 36.

[11] Édouard Driault, *Η Μεγάλη Ιδέα: Η αναγέννηση του Ελληνισμού* (Αθήνα: Ιστορητής, 1998), 156· Driault, *Ανατολικό Ζήτημα,* 37.

[12] Κρεμμυδάς, *Μεγάλη Ιδέα*, 63.

Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα. Το γεγονός της Ένωσης ήταν για την Ελλάδα μια ευκαιρία πνευματικής προσέγγισης με τη Δυτική Ευρώπη και για την Αγγλία μια πράξη απομάκρυνσης της Ελλάδας από τη ρωσική επιρροή. Παράλληλα, ο Γεώργιος Α΄ είχε εγγυηθεί προσωπικά για την τήρηση μετριοπαθούς στάσης απέναντι σε τυχόν ελληνικά αλυτρωτικά σχέδια.[13] Έτσι, η νέα φάση της Μεγάλης Ιδέας περιλάμβανε επέκταση των ελληνικών συνόρων χωρίς αυτό να επιδιωχθεί με πολεμικές συγκρούσεις, ενώ ιδεολογικό κέντρο πλέον είναι η Αθήνα. Η Μεγάλη Ιδέα εκείνη την περίοδο θα στηριζόταν σε ένα οικονομικά αναπτυξιακό μοντέλο και θα μπορούσε να εκπληρώσει τους σκοπούς της μόνο με την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων στις εσωτερικές υποθέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ως εκ τούτου, είναι εμφανές πως στη δεκαετία του 1860 υπήρξε ουσιαστική διαφοροποίηση σε σχέση με τον αλυτρωτισμό της προηγούμενης δεκαετίας.[14]

Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 η Μεγάλη Ιδέα θα περάσει ξανά σε νέα φάση. Έχει προηγηθεί η λήξη της Κρητικής Επανάστασης το 1869 με αρνητικό πρόσημο ως προς τους εθνικοαπελευθερωτικούς σκοπούς της, ενώ συνέβη και η επικύρωση της βουλγαρικής εξαρχίας με σουλτανικό φιρμάνι το Φεβρουάριο του 1870.[15] Η βουλγαρική εκκλησιαστική αυτονόμηση δημιούργησε στην Ελλάδα την πεποίθηση πως τα εθνικά συμφέροντα θα έπρεπε να εκτραπούν από τη ρωσική πολιτική γραμμή, η οποία εκμεταλλευόταν τις ελληνικές προσδοκίες για να προωθήσει το δόγμα του πανσλαβισμού στα Βαλκάνια.[16] Επιπλέον, η εκκλησιαστική χειραφέτηση των Βουλγάρων κλόνιζε το μεγαλοϊδεατικό σχέδιο της μελλοντικής αυτοκρατορίας, αφού με αυτόν τον τρόπο θα διακοπτόταν ο δρόμος της Ελλάδας για την Κωνσταντι-

---

[13] Μυστακίδου, *Ο Τύπος στην Ελλάδα*, 74· Driault, *Ανατολικό Ζήτημα*, 38.

[14] Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 270· Κρεμμυδάς, *ό.π.*, 68-69, 71.

[15] Ουίλλιαμ Μίλλερ, *Η Τουρκία Καταρρέουσα: Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από του έτους 1801 μέχρι του 1913* (Αθήνα: Εστία, 1914), 399· Δημήτριος Σταματόπουλος, «Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις και Οικουμενικό Πατριαρχείο: Ο πολιτικός ανταγωνισμός για την εφαρμογή των Γενικών Κανονισμών 1858-1878» (διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, 1998), 272· Γεώργιος Γκοβέσης, «Πολιτική μεταρρύθμιση και Τύπος στα Βαλκάνια: Η περίπτωση της "Σαββατιαίας Επιθεωρήσεως" στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την πρώτη συνταγματική μεταρρύθμιση το 1878» (διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2002), 113.

[16] Driault, *Ανατολικό Ζήτημα*, 45. Για το δόγμα του πανσλαβισμού βλ. Joseph Frederick Zacek, "Pan-Slavism," στο: *Encyclopedia of Eastern Europe: From the Congress of Vienna to the Fall of Communism*, ed. Richard Frucht (Νέα Υόρκη – Λονδίνο: Garland Publishing, 2000), 483-484.

νούπολη και θα κλόνιζε τη βεβαιότητα πως όλοι οι χριστιανοί της Μακεδονίας και της Θράκης ήταν Έλληνες.[17]

Τα γεγονότα αυτά αποτέλεσαν αρνητική εξέλιξη για τις ελληνικές εθνικές υποθέσεις και αφορμή για αυτή τη νέα αλλαγή της Μεγάλης Ιδέας στάθηκε το 1871 η συμπλήρωση πενήντα ετών από την έναρξη της Επανάστασης του 1821. Κατά συνέπεια, οι αντίστοιχοι εορτασμοί αποτέλεσαν εφαλτήριο για την επανεμφάνιση μιας νέας αλυτρωτικής τάσης του εθνικού οράματος. Συνεπώς, η προηγούμενη αναπτυξιακή και ηπιότερων τόνων μορφή της εθνικής ιδεολογίας της δεκαετίας του 1860 αποτελούσε παρελθόν.[18] Τέλος, την ίδια περίοδο φαίνεται άξιο αναφοράς το γεγονός πως συνέβησαν ιδεολογικές ζυμώσεις μεταξύ των ομογενών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ορισμένων Ελλαδιτών με σκοπό την πνευματική σύζευξη των δύο κέντρων, Αθήνας και Κωνσταντινούπολης, υπό το σχήμα του ελληνοοθωμανισμού, το οποίο και θα παρουσιαστεί στη συνέχεια του άρθρου.[19]

Η Μεγάλη Ιδέα δοκιμάζεται ξανά όμως κατά την Ανατολική Κρίση του 1875-1878, που είναι και το τελευταίο μεγάλο γεωπολιτικό γεγονός της περιόδου που εξετάζεται. Την εποχή εκείνη, παρά τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα σε Ελλάδα και Οθωμανική Αυτοκρατορία, τα εθνικά θέματα αλλά και οι εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εξακολουθούσαν να έχουν περίοπτη θέση στον ελληνικό Τύπο. Η πολυετής προσπάθεια μιας μικρής χώρας να καρπωθεί εθνικά κέρδη είτε με επιθετικό είτε με διπλωματικό τρόπο δημιούργησε στον ελλαδικό Τύπο έναν εμφανή εκνευρισμό για τα θέματα αυτού του είδους.[20] Ωστόσο υπήρχε και μία μερίδα προσώπων τόσο της πολιτικής όσο και του Τύπου που αντιμετώπιζε τον αλυτρωτικό πυρετό με μεγαλύτερη νηφαλιότητα. Στην πολιτική, ένας από τους μετριοπαθέστερους εκφραστές της Μεγάλης Ιδέας εκείνη την περίοδο ο οποίος στόχευε στην ουσία και όχι στις εξωτερικές εκδηλώσεις της, ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος τη δεδομένη στιγμή έβλεπε τη Μεγάλη Ιδέα ως έναν επικίνδυνο στόχο που η χώρα δεν μπορούσε να εκπληρώσει.[21]

Έπειτα και από την παραπάνω εισαγωγική αναφορά στη Μεγάλη Ιδέα και στις διάφορες τάσεις της, είναι σκόπιμο πλέον να εξεταστεί η

---

[17] Βασίλης Κ. Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από τον Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2007), 149.
[18] Κρεμμυδάς, *Μεγάλη Ιδέα*, 79.
[19] Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 270.
[20] Μυστακίδου, *Ο Τύπος στην Ελλάδα*, 109-110.
[21] Σκοπετέα, *ό.π.*, 270· Μυστακίδου, *ό.π.*, 114-115· Κρεμμυδάς, *ό.π.*, 95.

εικόνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέσα από το μεγαλοϊδεατισμό του ελληνικού Τύπου.

Μια από τις εφημερίδες που πρωτοστατούσαν κατά την οθωνική περίοδο υπέρ του αλυτρωτικού ενθουσιασμού ήταν η εφημερίδα *Αιών*.[22] Σε απόσπασμα της εφημερίδας το 1858 επιβεβαιώνεται η παραπάνω προσπάθεια του Τύπου να επωφεληθεί εθνικά η χώρα, με την εξής «συμβουλή» προς τους Οθωμανούς για αυθόρμητη και ειρηνική παραχώρηση των αναγκαίων ελληνικών τόπων προς την Ελλάδα βάσει φιλανθρωπίας και δικαιοσύνης αλλά και προς όφελος της σωτηρίας του οθωμανικού κράτους, σημειώνοντας παράλληλα πως η οθωμανική επικράτεια δε χρειαζόταν και άλλη έκταση αλλά φίλους, υπόληψη, ευνομία και ειρήνη.[23]

Συνεπώς, προκύπτει πως ο *Αιών* υιοθετούσε ως ιδανική λύση για το πολιτικό όφελος της αυτοκρατορίας την οικειοθελή παραχώρηση εδαφών, των

> «αναγκαίων ελληνικών εδαφών»,

όπως επεσήμανε, κάτι το οποίο –βάσει των όσων καταγράφει ο συντάκτης του άρθρου της εφημερίδας– θα την ευνοούσε σε επίπεδο συμμαχιών και διατήρησης της ειρήνης στην περιοχή.

Σχετικό με την προαναφερόμενη επιθετική προσπάθεια ενός μέρους του Τύπου για εθνικό κέρδος είναι το παρακάτω απόσπασμα της οθωνικής *Αυγής*, η οποία πρότεινε σε δημοσίευμά της την –ιδανική για αυτήν– λύση του Ανατολικού Ζητήματος. Η «θεραπεία» αυτή θα ήταν ο εκχριστιανισμός ή ο διαμελισμός περιοχών της χώρας που ονομαζόταν «Τουρκία», όπως η Μακεδονία, η Θράκη, η Θεσσαλία και η Ιλλυρία, σε ηγεμονίες με ομοσπονδιακή κυβέρνηση και γηγενείς διοικητές με απώτερο σκοπό το σχηματισμό βασιλείου.[24]

Ωστόσο, λίγο αργότερα άρχισε να αποτυπώνεται στον Τύπο και η άποψη της μετριοπαθούς πτέρυγας της Μεγάλης Ιδέας, που εμφανώς είχε επηρεαστεί από τις ανεπιτυχείς στρατιωτικές επεμβάσεις κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται σε απόσπασμα του *Αγγελιαφόρου*, στο οποίο αρχικά γινόταν λόγος για την εμπέδωση της διατήρησης της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έναντι της ανόρθωσης μίας ελληνικής δυναστείας από μία

[22] Κρεμμυδάς, *ό.π.*, 39.
[23] *Αιών*, 13 Φεβρουαρίου 1858.
[24] *Αυγή*, 13 Οκτωβρίου 1858.

ενδεχόμενη γαλλορωσική συμμαχία. Ωστόσο, η εφημερίδα τόνιζε πως χάρη στην

> «καθοδηγούμενη από τη Θεία Πρόνοια διπλωματία»

τα σχέδια της Ρωσίας θα ναυαγούσαν, αποτυπώνοντας την άποψη πως η λύση του Ανατολικού Ζητήματος θα δινόταν με φυσικό τρόπο, με την Ελλάδα να ήταν σε τέτοια περίπτωση η πρώτη χώρα που θα επωφελούνταν από την κατάσταση.[25]

Επίσης, αρκετά συνοπτικό αλλά ουσιώδες σχετικά με την άποψή της για το μεγαλοϊδεατισμό και για την αδυναμία πολυεπίπεδης αντιμετώπισης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι απόσπασμα της εφημερίδας *Η Πελοπόννησος*, στο οποίο η Ελλάδα παρουσιαζόταν ως ανέτοιμη χώρα, «ανήλικη χωρίς πολεμοφόδια» και υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων.[26]

Πράγματι, τη δεδομένη στιγμή η Αγγλία και η Γαλλία δεν ευνοούσαν, ως γνωστόν, το διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, αν και η Ρωσία επιθυμούσε έναν τέτοιο διαμελισμό των οθωμανικών εδαφών, παρόλα αυτά δεν υπολόγιζε την Ελλάδα ως συμμέτοχο σε έναν ενδεχόμενο διαμοιρασμό οθωμανικών εδαφών. Επιπλέον, η Οθωμανική Αυτοκρατορία στρατιωτικά βρισκόταν ακόμη σε θέση με τις δυνάμεις που διέθετε σε Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία να καταφέρει καίριο χτύπημα σε ενδεχόμενη ελληνική επεκτατική ενέργεια, ιδίως από τη στιγμή που το ελληνικό βασίλειο δε βρισκόταν σε τέτοια στρατιωτική ετοιμότητα ούτως ώστε να αντιπαρατεθεί με τακτικά στρατεύματα.[27] Άλλωστε θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να πραγματοποιηθεί οποιοσδήποτε μεγαλοϊδεατικός στόχος της Ελλάδας κατά την περίοδο βασιλείας του Όθωνα, καθώς το στρατιωτικό δυναμικό της χώρας δεν ξεπερνούσε τις δέκα χιλιάδες.[28]

Από την άλλη πλευρά, σταθερά αλυτρωτική εξακολουθεί να παραμένει η άποψη της εφημερίδας *Αυγή,* η οποία θεωρούσε πως η ετοιμότητα της Ελλάδας θα έπρεπε να αποτελεί ευκαιρία λόγω της κακής πολιτικής κατάστασης της Υψηλής Πύλης. Για την ακρίβεια, επέρριπτε ευθύνες στους αρμόδιους για τη νωθρή στάση τους απέναντι σε ενδεχόμενη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς θα ήταν ιστορική αποτυχία η απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης από αλ-

---

[25] *Αγγελιαφόρος*, 28 Ιουνίου 1860.
[26] *Η Πελοπόννησος*, 5 Νοεμβρίου 1860.
[27] Θάνος Βερέμης και Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια – Από το 1821 μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2006), 235.
[28] Θεοδωρόπουλος, *Τούρκοι*, 70.

λοεθνείς, τονίζοντας παράλληλα την ανάγκη ποικιλόμορφης ενίσχυσης της κυβέρνησης

«υπέρ του μεγαλείου της πατρίδας».[29]

Το 1862, χρονιά έξωσης του Όθωνα, βρισκόταν σε εξέλιξη πολεμική σύρραξη στο Μαυροβούνιο, ενώ συνέβη και ο βομβαρδισμός του Βελιγραδίου από τους Οθωμανούς.[30] Με αυτόν τον επαναστατικό αναβρασμό ήταν σύμφωνη η *Αυγή*, η οποία έκανε επίκληση στο όνομα του Κυρίου για ενδεχόμενη νίκη των Ερζεγοβίνιων, Μαυροβούνιων και Σέρβων, γεγονός που θεωρούσε πως θα εξυπηρετούσε τα αλυτρωτικά σχέδια των θιασωτών της Μεγάλης Ιδέας.[31]

Ωστόσο, λόγω της δυναστικής αλλαγής στην Ελλάδα και της συνακόλουθης αλλαγής οπτικής της Μεγάλης Ιδέας, η μετριοπαθής εφημερίδα Παλιγγενεσία συνιστούσε να υπάρχουν ομαλές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία μέσω της διατήρησης της ειρήνης μεταξύ των δύο χωρών, της διατήρησης της σταθερότητας της ελληνικής κυβέρνησης αλλά κυρίως της συμφιλίωσης των κομμάτων που εκφαύλισε η τριακονταετής βασιλεία. Ωστόσο, δήλωνε πως, αν συνέβαιναν τα παραπάνω, οι Έλληνες θα μπορούσαν εντός 24 ωρών να φτάσουν στην Κωνσταντινούπολη.[32]

Η νέα αναπτυξιακή τάση της Μεγάλης Ιδέας είναι επίσης εμφανής σε απόσπασμα της *Αθηνάς*, στο οποίο ως εθνικός και οικονομικός στόχος εμφανίζονταν οι αλύτρωτες και πλουτοπαραγωγικές περιοχές της οθωμανικής επαρχίας, όπως η ελαιοφόρος Κρήτη, η σιτοφόρος Θεσσαλία και η κτηνοτροφική Ήπειρος, στις οποίες υπερτερούσε το ελληνικό στοιχείο και επειδή αποτελούσαν προσοδοφόρες επαρχίες, απαραίτητες για την οικονομικό πρόοδο του μικρού έως τότε νεοελληνικού κράτους.[33]

Προς την κατεύθυνση αυτή, η ενσωμάτωση των Επτανήσων στην Ελλάδα το 1864 αποτέλεσε το πρώτο βήμα για την εκπλήρωση των εθνικών στόχων και μάλιστα με ανώδυνο τρόπο. Το γεγονός αυτό, όπως αναφέρθηκε, ώθησε την εθνική ιδέα να λειτουργήσει με περισσότερη διπλωματία, κάτι που αποτελούσε και επιδίωξη του νέου βασιλιά. Ωστόσο, η προσάρτηση των Επτανήσων και η έναρξη της Κρη-

[29] *Αυγή*, 3 Μαΐου 1861.
[30] Μίλλερ, *Τουρκία Καταρρέουσα*, 329.
[31] *Αυγή*, 9 Ιουνίου 1862.
[32] *Παλιγγενεσία*, 19 Νοεμβρίου 1862.
[33] *Αθηνά*, 7 Μαρτίου 1863.

τικής Επανάστασης υπενθύμισε ξανά στο ελληνικό βασίλειο την εθνικοαπελευθερωτική πλευρά του. Για αυτόν το λόγο ο αλυτρωτικός αναβρασμός αναζωπυρώθηκε από την ορμή της Επανάστασης, γεγονός που απασχόλησε την ελληνική πολιτική και κοινή γνώμη για μια τριετία, αν και ο Γεώργιος Α΄ προσπαθούσε να μείνει απαθής.[34]

Ο ελληνικός Τύπος ήταν ήδη ενήμερος για τη στρατιωτική προετοιμασία των Οθωμανών απέναντι στον επαναστατικό αναβρασμό που είχε αρχίσει να ελλοχεύει στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η *Αυγή*, η οποία αντιπολιτευόταν το Γεώργιο Α΄, συγκρίνοντας τη στρατιωτική προετοιμασία των δύο χωρών, ανέφερε πως η ελληνική κυβέρνηση ήταν ατάραχη,

> «διώχνοντας τα ποντίκια για να μην ταράξει τον γλυκό μας ύπνο ή μας ξυπνήσει».[35]

Σχετικά με την επικείμενη Κρητική Επανάσταση, το *Έθνος* της Ερμούπολης τόνιζε τη φιλειρηνική άποψή του, εκφράζοντας ωστόσο ανησυχία σχετικά με τη στρατιωτική ετοιμότητα της χώρας. Λαμβάνοντας υπόψη την οικονομική κατάσταση της χώρας, την πρέπουσα διαγωγή απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και σημειώνοντας την απουσία αξιώσεων πολεμικής προετοιμασίας, αυτό δεν εμπόδιζε ωστόσο την εφημερίδα να ζητήσει τη διοργάνωση και τη βελτίωση του

> «σχεδόν ανύπαρκτου στρατού μας»

και του σχηματισμού Εθνοφυλακής.[36]

Στο ίδιο πλαίσιο, υπέρ των διπλωματικών ενεργειών ως προς την εξωτερική πολιτική της χώρας τασσόταν και η επαρχιακή εφημερίδα Εύριπος, η οποία ανέφερε πως έπρεπε να απουσιάζει το πνεύμα επιδειξιομανίας από την προετοιμασία του κράτους, η οποία θα έπρεπε να εστιάσει περισσότερο στην εξωτερική πολιτική.[37]

Λίγο πριν την έναρξη της Κρητικής Επανάστασης η *Παλιγγενεσία* εξακολουθούσε να τονίζει τη σημασία της διπλωματίας και της στρατιωτικής ετοιμότητας για την επίτευξη των στόχων της Μεγάλης Ιδέας. Σε απόσπασμά της αναφερόταν πως δεν εθελοτυφλούσε απέναντι στην ανυπαρξία των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων, ούτε προω-

---

[34] Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 295-297· Driault, *Ανατολικό Ζήτημα*, 40, 431.
[35] *Αυγή*, 13 Μαΐου 1866.
[36] *Το Έθνος*, 21 Μαΐου 1866.
[37] *Εύριπος*, 28 Μαΐου 1866.

θούσε την άποψη εξόδου σε επεκτατικούς πολέμους. Η *Παλιγγενεσία* ζητούσε απλώς τον εξοπλισμό της Εθνοφυλακής μέσω της

> «εκγύμνασής της με γνώση»

αλλά και της σύναψης συμμαχιών με ισχυρές ευρωπαϊκές χώρες με τις οποίες θα υπήρχε ταύτιση συμφερόντων.[38]

Την ίδια άποψη με την *Παλιγγενεσία* είχε και ο *Εύριπος* σχετικά με τη στρατιωτική προπαρασκευή, κατανοώντας πως ένας πιθανός πόλεμος με την Οθωμανική Αυτοκρατορία θα μπορούσε να διακυβεύσει την ανεξαρτησία της ίδιας της χώρας, εκφράζοντας όμως παράλληλα την ανάγκη για υλική και ηθική προετοιμασία ως χρέος απέναντι στον υπόδουλο ελληνισμό.[39]

Συν τοις άλλοις, αυτή η θεματολογία σχετικά με τη στρατιωτική προετοιμασία της χώρας σε σύγκριση με αυτή της Υψηλής Πύλης έγινε περισσότερο επίκαιρη έπειτα από τις περικοπές στα υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών από την κυβέρνηση Βούλγαρη–Δεληγεώργη.[40] Από την άλλη πλευρά όμως, ήταν γενικό χαρακτηριστικό των ελληνικών κομμάτων από το 1864 και εξής η πολιτική των υψηλών στρατιωτικών δαπανών, ιδίως των κυβερνήσεων Κουμουνδούρου και λιγότερο του Χαρίλαου Τρικούπη.[41]

Ωστόσο παρατηρείται πως ο μεγαλοϊδεατισμός ορισμένες φορές επηρέαζε την αρχική άποψη που είχαν ορισμένα έντυπα. Ένα τέτοιο παράδειγμα προκύπτει από τον *Εύριπο*, ο οποίος έως και τη στιγμή της επίσημης έναρξης της Κρητικής Επανάστασης, όπως φαίνεται παραπάνω, τηρούσε μετριοπαθή στάση, όντας ο ίδιος υπέρ των διπλωματικών χειρισμών. Παρόλα αυτά, με την έναρξη των γενικευμένων πολεμικών συγκρούσεων στην Κρήτη παρακινεί τους Έλληνες των οθωμανικών περιοχών να εξεγερθούν, προειδοποιώντας πως σε περίπτωση επιτυχίας του «τουρκικού κανονιού», το αλυτρωτικό όνειρο θα λήξει άδοξα, κατηγορώντας μάλιστα τους υπόδουλους Έλληνες της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, καθώς σύμφωνα με την εφημερίδα θα έπρεπε ήδη να έχουν εξεγερθεί εκμεταλλευόμενοι τη συγκυρία της Κρητικής Επανάστασης.[42]

---

[38] *Παλιγγενεσία*, 1 Ιουλίου 1866.
[39] *Εύριπος*, 5 Αυγούστου 1866.
[40] Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 296-297.
[41] Γεώργιος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, τόμ. 2 (Αθήνα: Εστία, 2009), 360.
[42] *Εύριπος*, 17 Σεπτεμβρίου 1866.

Το ίδιο διάστημα *Το Μέλλον*, ως εφημερίδα που προωθούσε τη στήριξη της Κρητικής Επανάστασης για την πραγματοποίηση των εθνικών στόχων, επισημαίνει πως η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα δεν είναι μέρος του οθωμανικού προβλήματος, ούτε του Ανατολικού Ζητήματος, αλλά ελληνικό ζήτημα που αποζητά τη φυσική του λύση βάσει των αρχών της ανθρωπότητας, καθώς από τη μία πλευρά η Κρήτη ζητούσε την Ένωσή της με την Ελλάδα και παράλληλα η Ελλάδα επιθυμούσε την εθνική της αποκατάσταση.[43]

Κάτι αντίστοιχο υποστήριζε και η εφημερίδα *Αρκαδία,* η οποία ανέφερε πως μια πιθανή Ένωση της Κρήτης με το ελληνικό βασίλειο βάσει της αρχής των εθνοτήτων θα ευνοούσε και το οθωμανικό συμφέρον, καθώς θα απαλλασσόταν από μεγάλους περισπασμούς τη δεδομένη στιγμή.[44]

Αντιθέτως, άξιο αναφοράς είναι πως η φιλοκουμουνδουρική *Αργολίς* δεν αναφερόταν στους Οθωμανούς για την κατάσταση στην Κρήτη, αλλά επέρριπτε ευθύνες στην κυβέρνηση Βούλγαρη για την ασυνέπεια απέναντι στον Κρητικό Αγώνα και κατ' επέκταση στη Μεγάλη Ιδέα.[45]

Στη συνέχεια, και για την ακρίβεια το 1867, σε άρθρο της πρώτης σελίδας της *Αυγής* απεικονιζόταν στην ουσία η άποψη που είχε για την Οθωμανική Αυτοκρατορία του 19ου αιώνα, μία άποψη που είναι φανερό πως βρίσκεται υπό την επήρεια του μεγαλοϊδεατισμού, καθώς ανέφερε πως αποστολή της Ελλάδας δεν ήταν η εσωτερική της ευημερία αλλά η προστασία και η απελευθέρωση των υπόδουλων χριστιανών με τα επιτρεπόμενα από το διεθνές δίκαιο μέσα. Χαρακτηριστική επίσης είναι μία αναφορά στην ιστορική αναδρομή στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών, όπου η Ελλάδα παρουσιαζόταν ως η πρώτη χώρα που έδωσε μάχη απέναντι στην ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με αποτέλεσμα τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, τονίζοντας παράλληλα το συνεχή και μοναχικό αγώνα του παρά τα προβλήματά του. Η παραπάνω αναφορά της *Αυγής* ολοκληρώνεται χαρακτηρίζοντας την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως αμείλικτη προς την Ελλάδα εξαιτίας του φόβου εκπλήρωσης από ελληνικής πλευράς του έργου του 1821.[46]

---

[43] *Το Μέλλον*, 4 Οκτωβρίου 1866.
[44] *Αρκαδία*, 5 Νοεμβρίου 1866.
[45] *Αργολίς*, 11 Ιουλίου 1868· Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου, *Τα μετά τον Όθωνα: ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α' (1862-1898)* (Αθήνα: Γ. Δ. Φέξης, 1898), 216.
[46] *Αυγή*, 13 Μαρτίου 1867.

Έπειτα, κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης και συγκεκριμένα το 1868, γεννήθηκε ο διάδοχος του ελληνικού θρόνου, Κωνσταντίνος. Ο *Αγγελιαφόρος* της Ερμούπολης καλωσορίζει το γεγονός με ένα θερμό και παράλληλα έντονα μεγαλοϊδεατικό μήνυμα, καθώς χάρη στην επικείμενη διαδοχή του στο θρόνο η εφημερίδα προέβλεπε

> «την πραγματοποίηση των πόθων τόσων αιώνων».[47]

Στο ίδιο σημείο γίνεται λόγος και για τη

> «θερμή ατμόσφαιρα της Ανατολής»,

γεγονός που επισημαίνει την κατάσταση του Ανατολικού Ζητήματος, λόγω και της Επανάστασης στην Κρήτη που βρισκόταν σε εξέλιξη. Επιπλέον, ως προς το χαρακτήρα της Μεγάλης Ιδέας εκείνης της περιόδου, αξίζει να σημειωθεί πως, παρόλο που ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ πρέσβευε μια περισσότερο διαλλακτική και διπλωματική έκφραση της Μεγάλης Ιδέας, δεν είναι τυχαίο ότι έδωσε στο διάδοχό του το όνομα Κωνσταντίνος, κάτι που συνδέεται συνειρμικά με τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, υποδηλώνοντας πως το όραμα της Μεγάλης Ιδέας αποτελούσε το συνδετικό κρίκο με τη βυζαντινή κληρονομιά.[48]

Εν τω μεταξύ, παράλληλα με την Επανάσταση στην Κρήτη είχαν εκκολαφθεί στα Βαλκάνια και άλλες εστίες απελευθερωτικών κινήσεων. Μία τέτοια ήταν η υποβολή από το Βουλγαρικό Μυστικό Επαναστατικό Κομιτάτο ενός υπομνήματος για τη δημιουργία ενός ημιαυτόνομου κράτους, με την Οθωμανική Αυτοκρατορία να μη λαμβάνει σοβαρά τις βουλγαρικές προτάσεις, διαλύοντας επιπλέον και τις όποιες ένοπλες βουλγαρικές ομάδες δρούσαν στην περιοχή.[49] Στο γεγονός αυτό αναφέρθηκε και ο *Αιών*, προτείνοντας παράλληλα τη δική του λύση στο οθωμανικό πρόβλημα με μια σαφή εθνικοαπελευθερωτική οπτική, καθώς ανέφερε πως η βιωσιμότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα επιτυγχανόταν με τη χειραφέτηση περιοχών όπως η Βουλγαρία και η Κρήτη.[50]

---

[47] *Αγγελιαφόρος*, 26 Ιουλίου 1868.
[48] Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 286.
[49] Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία: Από την οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918)*, τόμ. 1 (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2009), 256-257.
[50] *Αιών*, 16 Σεπτεμβρίου 1868.

Την ίδια περίοδο, η *Παλιγγενεσία* τόνιζε ξανά τη σημασία της διπλωματίας για την πραγμάτωση των εθνικών στόχων και το πώς πρέπει να αντιμετωπίζεται η γειτονική αυτοκρατορία:

> «Το ζήτημα δεν είναι λοιπόν πώς να εξαπατήσωμεν σήμερον την Τουρκίαν και την Ευρώπην όπως αρπάσωμεν μικρόν τεμάχιον χώρας, το οποίον δεν θα κατορθώσωμεν ποτέ. Το ζήτημα έγκειται εις το ν' αποδείξωμεν ότι συμφέρει τη Ευρώπη να εύρη από τούδε τον διάδοχο της καταρρεούσης Τουρκίας, και ο φυσικός διάδοχος είναι βεβαίως οι εις τον νεώτερον πολιτισμόν οργώντες ελληνικοί λαοί».[51]

Ενδιαφέρουσα επίσης είναι η άποψη της επαρχιακής εφημερίδας *Φιλόδημος* από το Αίγιο που ασκούσε κριτική στις οθωμανικές πολιτικές κινήσεις σχετικά με το Κρητικό Ζήτημα, αντιπαραβάλλοντας το πολιτισμικό αλλά και το ελληνικό εθνικό δίκαιο. Για την ακρίβεια άσκησε κριτική στο διάβημα στο οποίο προέβη η οθωμανική κυβέρνηση, ενώ παράλληλα αναρωτιόταν εάν η πλευρά των Οθωμανών αντιλαμβάνεται πως βρισκόταν ως κατακτητής σε χριστιανικά μέρη και επίσης εάν συμβουλεύτηκε τις Μεγάλες Δυνάμεις για τις κινήσεις της. Συμπερασματικά, ο *Φιλόδημος* ανέφερε πως αν η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε αντιληφθεί τα παραπάνω, κάθε μεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων θα ήταν περιττή. Εάν, ωστόσο, προέβη μόνη της στο διάβημα, τότε η εφημερίδα θεωρούσε πως η ένταση μεταξύ των δύο χωρών θα συνεχιζόταν με πιθανότητες οριστικής επίλυσης του Κρητικού Ζητήματος.[52]

Επίσης, ενδεικτική για το πώς αντιλαμβανόταν η εφημερίδα *Αιών* την κατάσταση εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι η απάντηση σε συνδρομητή της εφημερίδας, ο οποίος θεωρούσε πως η Ελλάδα ήταν το ασθενέστερο στοιχείο στην Ανατολή, με την εφημερίδα να τονίζει πως ισχύει το αντίθετο χάρη στις ατομικές και εθνικές πνευματικές αξίες και στην ανάγκη περαιτέρω καλλιέργειάς τους, η οποία θα ευνοούσε τη διαπλάτυνση της εθνικής κυριαρχίας.[53]

Στη συνέχεια και συγκεκριμένα στις αρχές της δεκαετίας του 1870 είχε λήξει πλέον ανεπιτυχώς η Κρητική Επανάσταση με αποτέλεσμα τη μείωση των υποστηρικτών της Μεγάλης Ιδέας, ενώ αναδύθηκε και ο προβληματισμός για την έλλειψη της υλικής προόδου του βασιλείου

---

[51] *Παλιγγενεσία*, 21 Οκτωβρίου 1868.
[52] *Φιλόδημος*, 4 Δεκεμβρίου 1868.
[53] *Αιών*, 15 Σεπτεμβρίου 1869.

μέσω μιας νέας γενιάς πολιτικών. Επίσης, χαρακτηριστικό των συνεπειών της αποτυχίας στην Κρήτη ήταν πως δεν μπορούσε να βρεθεί εύκολα «αποδιοπομπαίος τράγος» για την εκτόνωση της απογοήτευσης.[54] Γενικά, το ηθικό των Ελλήνων του βασιλείου στις αρχές της δεκαετίας βρισκόταν σε άσχημη κατάσταση λόγω της αποτυχίας στην Κρήτη αλλά και της διεθνούς κατακραυγής για τα γεγονότα στο Δήλεσι. Παράλληλα, η έντονη δραστηριότητα των εκτός Ελλάδος Ελλήνων ήταν γεγονός που δεν περνούσε απαρατήρητο στην Αθήνα, ενώ η σύγκριση της ανάπτυξης των δύο σημαντικότερων κέντρων του ελληνισμού, της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης, έβγαζε νικήτρια τη δεύτερη, η οποία ακόμη σήμαινε πολλά για τον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό. Αυτό που ζητούσε η ελληνική ομογένεια τη δεδομένη στιγμή σε πολιτικό επίπεδο από το βασίλειο ήταν σταθερότητα, πολιτική μετριοπάθεια και παραίτηση από κάθε επεκτατικό σχέδιο, ό,τι δηλαδή επιθυμούσαν και οι Μεγάλες Δυνάμεις από την Ελλάδα.[55] Συνεπώς, το νέο πολιτικό μήνυμα που προέκυπτε με την έναρξη της δεκαετίας του 1870 από τους ομογενείς της Κωνσταντινούπολης ήταν το δόγμα του ελληνοοθωμανισμού. Το δόγμα αυτό πρέσβευε στην ουσία την προσθήκη στην ελληνική εθνική ιδέα της διατήρησης της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από τη στιγμή που ο ελληνοοθωμανισμός ήταν μια πολιτική έννοια που υποστήριζε τις μεταρρυθμίσεις, αυτομάτως αποδεχόταν και το δόγμα της ακεραιότητας.[56] Ορισμένοι θεώρησαν πως η δημιουργία του νέου όρου σήμαινε και απομάκρυνση από τα ιδανικά της Μεγάλης Ιδέας. Επιπλέον, στον Τύπο εμφανίστηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, μια μερίδα υποστηρικτών του ελληνοοθωμανισμού αλλά και μία μερίδα που αντιμαχόταν τη νέα

---

[54] Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 309· Κρεμμυδάς, *Μεγάλη Ιδέα*, 103.

[55] Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2000), 197-198· Σκοπετέα, *ό.π.*, 310, 316· Κρεμμυδάς, *ό.π.*, 103-104· Βερέμης και Κολιόπουλος, *Ελλάς*, 267.

[56] Σκοπετέα, *ό.π.*, 311. Ο Κιτρομηλίδης αναφέρει για τον ελληνοοθωμανισμό πως ήταν μια «νέο-φαναριωτική» ιδεολογία που εμφανίστηκε ετεροχρονισμένα, καθώς η επικείμενη εμφάνιση του τουρκικού εθνικισμού ήταν αντίθετη απέναντι στην πολυεθνική συνύπαρξη. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999), 493· Από την άλλη πλευρά, ο Αντωνόπουλος θεωρεί πως ο ελληνοοθωμανισμός αποτελούσε εναλλακτικό μέσο εκπλήρωσης του ελληνικού εθνικού προγράμματος παρά έναν παράγοντα απομάκρυνσης από υπερεθνικές αντιλήψεις, σε μία περίοδο στην οποία η παγίωση του έθνους-κράτους αποτελούσε το κύριο εργαλείο πολιτικοκοινωνικού εκσυγχρονισμού. Βλ. Ανδρέας Αθ. Αντωνόπουλος, «Το ζήτημα της ελληνοοθωμανικής συμμαχίας (1870) μέσα από τη σχετική αρθρογραφία της εφημερίδας *Μέλλον*», *Κλειώ* 6 (2012): 63-64.

έννοια του «γραικοτουρκισμού» και της «τουρκοελληνικής συμμαχίας», όπως ανέφεραν υποτιμητικά την ελληνοοθωμανική προοπτική.[57]

Μία από τις εφημερίδες που ήταν αντίθετη σε αυτήν την προοπτική ήταν ο *Αιών*. Το 1870, για το θέμα αυτό, αναρωτιόταν πώς τη στιγμή που η Ιταλία και η Γερμανία ζητούσαν τη συνένωση των εθνικών τους στοιχείων, η Ελλάδα να εξάλειφε κάθε εθνική ιδέα και να συγχωνευόταν

> «σε ένα ανώνυμο και απροσδιόριστο σύμπλεγμα».[58]

Την ίδια περίοδο, πέρα από τις αναφορές του Τύπου για τον ελληνοοθωμανισμό, υπήρχαν και αντισλαβικές αναφορές, που απέρρεαν από τη ρωσική επιρροή στα Βαλκάνια εξαιτίας του πανσλαβιστικού δόγματος. Άλλωστε, η δυσαρέσκεια αυτή απέναντι στον πανσλαβισμό ήταν που οδήγησε προς την κατεύθυνση στενότερης συνεργασίας των Ελλήνων με την οθωμανική εξουσία.[59]

Τέτοιου είδους, για παράδειγμα, ήταν η παρακάτω αναφορά της *Παλιγγενεσίας*, η οποία συνέδεε τον αντισλαβισμό μιας μερίδας του ελληνικού Τύπου με τις πολιτικές εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, θεωρώντας πως η πολιτική της Ρωσίας ήταν κοινός κίνδυνος για τις δύο χώρες. Συγκεκριμένα εξέφραζε τις απορίες της για τις παραχωρήσεις της οθωμανικής κυβέρνησης προς το Ρώσο πρέσβη και για την έλλειψη της οθωμανικής πολιτικής διορατικότητας απέναντι στα ρωσικά σχέδια στην Ανατολή μέσω του πανσλαβισμού, ευελπιστώντας η οθωμανική πλευρά να συνειδητοποιήσει γρήγορα το πραγματικό νόημα των ρωσικών ενεργειών.[60]

Πράγματι, από τη στιγμή που η Μεγάλη Ιδέα σήμαινε και επικράτηση του ελληνισμού στην Ανατολή με οποιονδήποτε τρόπο, ερχόταν σε αντίθεση με τα συμφέροντα των άλλων βαλκανικών λαών. Απέναντι στους λαούς αυτούς υπήρχε από ελληνικής πλευράς είτε άγνοια είτε υπεροψία που απέρρεε από την άποψη περί ελληνικής ανωτερότητας. Σημείο αναφοράς ως προς την αλλαγή στάσης του ελληνικού έθνους, ωστόσο, αποτέλεσε ο Κριμαϊκός Πόλεμος, καθώς τότε έγινε ξεκάθαρο πως το συμφέρον του συνόλου των υποδούλων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ταυτιζόταν με το συμφέρον του ελληνικού

---

[57] Κρεμμυδάς, *ό.π.*, 105.

[58] *Αιών*, 28 Σεπτεμβρίου 1870.

[59] Χάρης Εξερτζόγλου, *Εκ Δυσμών το Φως; Εξελληνισμός και Οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19ου-αρχές 20ού αιώνα)* (Αθήνα: Εκδ. Εικοστού Πρώτου, 2015), 186.

[60] *Παλιγγενεσία*, 3 Φεβρουαρίου 1872.

έθνους. Τον αντιρωσισμό που εκκολάφθηκε στο ελληνικό βασίλειο με την παγίωση της αγγλικής πολιτικής, ήρθε και συμπλήρωσε ο αντισλαβισμός εξαιτίας της εμφάνισης του βουλγαρικού εθνικισμού με την ταυτόχρονη αύξηση κρουσμάτων εθνοτικής βίας στη Μακεδονία και τη βουλγαρική εκκλησιαστική αυτονόμηση το 1870.[61]

Επιστρέφοντας στις απόψεις του Τύπου για το ελληνοοθωμανικό δόγμα, το 1872, ο *Αιών* εξέφραζε ξανά την αντίθεση και την απορία του απέναντι σε αυτούς που προωθούσαν το δόγμα αυτό:

> «Αλλά πως κατωρθώσατε να συμβιβάσητε, εν τη διανοία υμών, το Ευαγγέλιο μετά του Κορανίου, τον Ιερέα μετά του Ιμάμη, την τουρκικήν μετά της ελληνικής οικογενείας, όπως κατασκευάσητε τον νέο αυτόν τραγέλαφον της ανατολικής εθνότητος, είναι αληθώς ζήτημα ψυχολογικώς σπουδαίον. Επιστεύσατε λοιπόν, ότι επί τοσούτον ημβλήνθη ο νους των ανθρώπων, όπως παραδέχητε, ότι σπουδαίως τοιαύτας γράφετε φαντασιοπληξίας; Και πως, γενναίοι μαχηταί των νέων ιδεών, είναι δυνατή η πραγματική, η ειλικρινής, η τελεία συμμαχία και ένωσις δύο εθνικών στοιχείων, ων αι συνειδήσεις εκ διαμέτρου αντίκειται προς αλλήλας, ων η ιστορία, επί μακρούς αιώνας, υπήρξεν ιστορία ανταγωνισμού;».[62]

Την επόμενη χρονιά η εφημερίδα εξωτερίκευσε την άποψή της για τις πιθανότητες επιτυχίας του ελληνοοθωμανισμού, αναφέροντας χαρακτηριστικά πως

> «μόνο όταν πεισθεί ο Τούρκος ότι δεν υπήρξε ο κατακτητής του Βυζαντίου και ο Έλληνας το τέκνο των Θερμοπυλών και της Λαύρας»,

θα μπορούσε να ευδοκιμήσει το σχεδιαζόμενο ελληνοοθωμανικό δόγμα.[63]

Σε επόμενο απόσπασμα της ίδιας εφημερίδας ωστόσο, ήταν ολοφάνερη η προσήλωσή της στις αρχές της Μεγάλης Ιδέας, καταδικάζοντας ξανά την προώθηση του ελληνοοθωμανισμού:

---

[61] Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 325, 331· Livanios, "Quest for Hellenism," 59.
[62] *Αιών*, 11 Σεπτεμβρίου 1872.
[63] *Ό.π.*, 19 Ιουλίου 1873.

> «Το εφ' ημίν, έχομεν την συνείδησιν αναπεπαυμένην, ότι επράξαμεν ό,τι δύναμις, όπως διασκεδάσωμεν την τοιαύτην κατά της Ελλάδος συκοφαντίαν, υποστηρίζοντες, ότι αδιάσπαστος από της συνειδήσεως και του εγώ του Έλληνος υπάρχει "η μεγάλη ελληνική ιδέα", και ότι η Ελλάς ούτε λόγον υπάρξεως έχει, ούτε μέλλον, εκτός της πανελληνίου ιδέας. Ευελπιστούμεν δε, ότι ήδη η εθνική συνείδησις κατεδίκασε και αφώρισεν ανεπιστρεπτεί τας παρορμήσεις και τας ιδέας των συλλαβόντων το βέβηλον και ανθελληνικόν επινόημα της μετά των Τούρκων συμμαχίας˙ διότι αδύνατον ην να μη μετεφρασθή, ήτοι ως η παντελής εγκατάλειψις της "μεγάλης ελληνικής ιδέας", εν άλλοις, η αυτοχειρία του ελληνικού Έθνους».[64]

Παρόμοια άποψη για την έννοια του ελληνοοθωμανισμού είχε και ο *Αγών* της Ζακύνθου.[65] Τέλος, σε άλλο φύλλο του *Αιώνα,* στο οποίο συμφωνούσε με την αρνητική άποψη της εφημερίδας *Αρκαδία* για τον ελληνοοθωμανισμό, γινόταν φανερή και η εναντίωση της εφημερίδας στην κυβέρνηση Δεληγεώργη, αφού θεωρούσε πως ήταν ο κύριος υποστηρικτής αυτής της τάσης:

> «Η ευτελής και ταπεινή ιδέα της μετά των Τούρκων συμμαχίας, επινόημα του από της 8 Ιουλίου 1872 συστήματος, δεν ήτο δυνατόν να μη προκαλέση την έντονον έκφρασιν της εθνικής αγανακτήσεως. Το εν τη *Αρκαδία* διατυπούμενον φρόνημα, είναι το επικρατούν καθ' άπασαν την Ελλάδα».[66]

Ωστόσο, όπως αναφέρει και η Σκοπετέα, ο Δεληγεώργης, ο οποίος ανήκε στη γενιά των πολιτικών που σταδιοδρόμησαν μετά την έξωση του Όθωνα, δεν άλλαζε την πολιτική του άποψη κατά περίσταση. Το ελλαδικό πολιτικό κλίμα παρείχε μια συνοχή στην αντιοθωνική στάση του Δεληγεώργη, στον αντισλαβισμό του, στη διακήρυξη της ελληνοοθωμανικής προσέγγισης της πρωθυπουργίας του το 1873 και στη γενικότερη εθνική του στάση απέναντι στο Λαυρεωτικό Ζήτημα.[67]

Υπέρ της ελληνοοθωμανικής θεώρησης της Μεγάλης Ιδέας όμως τασσόταν *Το Μέλλον*, το οποίο ανέφερε πως η πραγματοποίηση αυτού του σχεδίου θα αποτελούσε την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας και όχι την εγκατάλειψή της. Η αναίμακτη πραγματοποίησή της, ω-

---

[64] *Ό.π.*, 25 Οκτωβρίου 1873.
[65] *Αγών*, 29 Ιανουαρίου 1874.
[66] *Ό.π.*, 20 Δεκεμβρίου 1873.
[67] Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 318-319.

στόσο, θα γινόταν έπειτα από τη συνεννόηση των δύο όμορων λαών, η οποία θα αποκαθιστούσε τις δύο εθνότητες, την ελληνική και την οθωμανική.[68]

Σε επόμενο φύλλο του *Μέλλοντος* διακρίνεται ξανά η στήριξη του ελληνοοθωμανικού δόγματος, καθώς το μέλλον του χριστιανικού και του οθωμανικού στοιχείου της Ανατολής ήταν κοινό και προορισμένο και το συγκεκριμένο δόγμα αποτελούσε τη μόνη λύση απέναντι στον πανσλαβισμό, καθώς και στις δύο πλευρές υπήρχε η συναίσθηση του κοινού κινδύνου.[69]

Η έννοια του ελληνοοθωμανισμού στην Ελλάδα σταμάτησε να στηρίζεται στον ενθουσιασμό που παρείχε η παρουσία ομογενών στην Αθήνα και ατόνησε από το 1873 και εξής. Από εκεί και πέρα πλέον η χώρα, ούσα καταβεβλημένη πολιτικά, καλείται να αντιμετωπίσει τις συνέπειες της επικείμενης Ανατολικής Κρίσης του 1875-1878, μιας εξέγερσης που αρχικά θεωρήθηκε από την ελληνική πολιτική σκηνή αδιάφορη εσωτερική υπόθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κατά την έναρξη της παραπάνω κρίσης η κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη διαβεβαίωνε τις Μεγάλες Δυνάμεις για τις ειρηνικές προθέσεις της χώρας. Την ίδια εποχή η έννοια του ελληνοοθωμανισμού μπορεί να είχε χάσει τη σημασία της, αλλά ακόμη δεν είχε εξαλειφθεί εντελώς, ενώ επίσης το βουλγαρικό εκκλησιαστικό σχίσμα καθιστούσε επιφυλακτικούς τους Έλληνες απέναντι σε ενδεχόμενη συνεργασία με τους Σλάβους.[70]

Κατά το διάστημα της Ανατολικής Κρίσης και ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, από τη θέση του πρωθυπουργικού αξιώματος, τηρούσε συντηρητική πολιτική με την ελπίδα πως η πολιτική αυτοσυγκράτησης θα ήταν γεγονός άξιο εκτίμησης από πλευράς των Μεγάλων Δυνάμεων. Από την άλλη πλευρά, η στάση αυτή ήταν μια προσωρινή υποχώρηση της ελληνικής αλυτρωτικής πολιτικής εξαιτίας και της αναποτελεσματικότητας της πιθανής συνεργασίας Ελλάδας–Σερβίας, η οποία Σερβία ετοιμαζόταν για στρατιωτική σύγκρουση με την Υψηλή Πύλη.[71]

Λίγους μήνες πριν την έναρξη της εξέγερσης στην Ερζεγοβίνη, ο Ασμοδαίος δημοσίευε τις απόψεις του για την πολιτική επικαιρότητα

---

[68] *Το Μέλλον*, 4 Ιουνίου 1874.
[69] *Ό.π.*, 25 Ιουνίου 1874.
[70] Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος Βασίλειον. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα 1875-1886* (Αθήνα: Εστία, 2002), 99· Σκοπετέα, *ό.π.*, 320.
[71] Βερέμης και Κολιόπουλος, *Ελλάς*, 268.

της εποχής αλλά και για την τροπή που είχε πάρει ως εκείνη τη στιγμή η Μεγάλη Ιδέα:

> «Την παρελθούσαν δευτέραν ο κρότος του εν τω πολυγώνω δοκιμασθένος αμερικανικού πυροβόλου εξύπνησε την προ εικοσαετίας κοιμώμενην Μεγάλη Ιδέαν ήτις ανοίξασα τας πτέρυγάς της άπεπτη κατ' ευθείαν εις το βουλευτήριον. Ουδένα ευρούσα εκεί, μετέβη να επιθεωρήση τους στρατώνας, τα οπλοστάσια, τα θωρακωτά και τον Κανάρην, ον εύρε μεταμορφωθέντα εις άγιον λείψανον. Το εσπέρας ανέπαυσε την πτήσιν της εις τα ανάκτορα, ησπάσθη μετά δακρύων το μέτωπον του κοιμώμενου Κωνσταντίνου, και τέλος εισήλθεν εις την αίθουσαν της υποδοχής, αλλ' ιδούσα εκεί τους κοσμούντας τα στήθη των υπουργών μας τουρκικούς μεγαλοσταύρους, υπήγε πάλιν να κοιμηθή».[72]

Από το παραπάνω απόσπασμα διαπιστώνεται πως ο Εμμανουήλ Ροΐδης, ο εκδότης του Ασμοδαίου, ήταν ένθερμος οπαδός της Μεγάλης Ιδέας, η οποία στις αρχές του 1875 κατά την άποψή του φαινόταν εκφυλισμένη, λόγω της πολιτικής του ελληνοοθωμανισμού αλλά και της στρατιωτικής ανεπάρκειας της χώρας. Επιπλέον, η αναφορά στον «κοιμώμενο Κωνσταντίνο» απηχεί και τη μεγαλοϊδεατική συμπάθειά του απέναντι στην ανασύσταση μιας οικουμενικής Ελληνικής Αυτοκρατορίας που θα είχε ως κέντρο ξανά την Κωνσταντινούπολη.

Με την έναρξη της εξέγερσης στην Ερζεγοβίνη, οι πολιτικές εξελίξεις στο ελληνικό βασίλειο ήταν παρόμοιες με αυτές της περιόδου της Κρητικής Επανάστασης. Συνέβησαν συχνές αλλαγές κυβερνήσεων, η πολιτική σκηνή και ο Τύπος χωρίστηκαν σε υποστηρικτές της ουδετερότητας και σε υπέρμαχους στρατιωτικής επέμβασης, ενώ εμφανίστηκαν ιδιωτικά κινήματα που προωθούσαν την εξέγερση σε αλύτρωτες επαρχίες. Την ίδια στιγμή η κυβέρνηση τηρούσε στάση ουδετερότητας, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση της κοινής γνώμης, η οποία θα έκανε τα πάντα για την εξυπηρέτηση του ύψιστου στόχου, της απελευθέρωσης των αλύτρωτων, ενώ στο επίκεντρο της κριτικής θα βρισκόταν η στρατιωτική ετοιμότητα της χώρας.[73]

Η παραπάνω διάσταση επαληθεύεται από τις παρακάτω αναφορές του ελλαδικού Τύπου, ξεκινώντας από τη μεγαλοϊδεατική μεν, αλλά φιλειρηνική άποψη των *Καιρών*: Η εφημερίδα αυτή προέτρεπε την

---

[72] *Ασμοδαίος*, 9 Φεβρουαρίου 1875.

[73] Διβάνη, *Εδαφική ολοκλήρωση*, 213-214· Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 320· Λούβη, *Περιγέλωτος Βασίλειον*, 100.

ανάγκη ομόνοιας μεταξύ των δύο γειτονικών επικρατειών και γεγονότα όπως η καταπολέμηση της ληστείας και το βουλγαρικό ζήτημα θα έπρεπε να συντελέσουν στη σύμπραξη των δύο κυβερνήσεων για την αποσόβηση του κοινού κινδύνου. Κατά την άποψη των *Καιρών* αυτό δε συνέβη εξαιτίας της Κρητικής Επανάστασης, η οποία έκανε τους κυβερνώντες στην Ελλάδα να δώσουν βάση στην παρόρμηση που απέρρεε από το εθνικό αίσθημα, το οποίο επιζητούσε την Ένωση με την Κρήτη, παρά στο εκλογικευμένο εθνικό συμφέρον που θα έπρεπε να υπερισχύει έναντι κάθε άλλης σκέψης και ενέργειας.[74]

Στην ουσία οι *Καιροί* συντάσσονταν με την έννοια της Μεγάλης Ιδέας, όπως την υιοθέτησε και ο Γεώργιος Α΄, που επιδίωκε ειρηνικές σχέσεις με τη γειτονική αυτοκρατορία, ενώ γίνεται αναφορά και στην ατυχή εξέλιξη της Κρητικής Επανάστασης, όταν ο ενθουσιασμός του λαού έστρεψε τη χώρα σε εθνικοαπελευθερωτικό αναβρασμό, τη στιγμή που το επίσημο κράτος δεν μπορούσε να βοηθήσει με οικονομικό και στρατιωτικό τρόπο την Επανάσταση στην Κρήτη.[75]

Σαφές σκεπτικό και παρόμοιο με τους Καιρούς απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την Ανατολική Κρίση του 1875-1878 είχε και Το Μέλλον, το οποίο ανέφερε πως σε περίπτωση που ο αγώνας των χριστιανών της Ερζεγοβίνης θα λάμβανε μεγάλες διαστάσεις και σοβαρότητα, η Ελλάδα θα έπρεπε να συνεχίσει να διατηρεί την ήδη διατυπωμένη στάση φιλίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, κίνηση η οποία θα της επέτρεπε να συνεχίσει να ελέγχει την ενδεχόμενη τύχη της Ανατολής.76

Το δίπολο της ελληνικής πολιτικής σκηνής αλλά και του Τύπου, έρχεται να επαληθεύσει ο Αιών, ο οποίος τη δεδομένη στιγμή αντιστρατευόταν την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όχι όμως με πολεμικό τρόπο. Η ευμένεια που παρουσίαζαν οι Άγγλοι προς του Σλάβους, κατά την εφημερίδα, αποτελούσε αλλαγή πλεύσης υπέρ της αρχής των εθνοτήτων και παραίτησή τους από το δόγμα ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το γεγονός αυτό μπορεί να ωφελούσε στην παρούσα φάση του Σλάβους, ωστόσο ο *Αιών* θεωρούσε πως με τις σωστές πολιτικές ενέργειες αυτό θα ωφε-

---

[74] *Καιροί*, 16 Μαΐου 1875.

[75] Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης* (Αθήνα: χ.ε., 1986), 362· Για την κατάσταση στην Κρήτη κατά το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα επίσης βλ. Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις: Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877* (Αθήνα: Εστία, 1988).

[76] *Το Μέλλον*, 3 Αυγούστου 1875.

λούσε σε σύντομο χρονικό διάστημα και την Ελλάδα, η οποία είχε εθνικά δικαιώματα στην Ανατολή.[77]

Συνεπώς, παρά τη θετική συγκατάβασή του για την αναίρεση του δόγματος ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο σλαβόφιλος *Αιών*, δίσταζε τη δεδομένη στιγμή να ωθήσει τους Έλληνες σε στρατιωτική συμμετοχή στην εξέγερση, παρά το γεγονός ότι το μέλλον του ελληνισμού ήταν στενά συνδεδεμένο με την επικράτηση της αρχής των εθνοτήτων.[78] Μία εφημερίδα που εξέφραζε πιο έντονα την αλυτρωτική της άποψη κατά την περίοδο της Ανατολικής Κρίσης ήταν ο *Αγών* της Ζακύνθου, όπως μαρτυρά το παρακάτω απόσπασμα:

> «Ας σκεφθώμεν συνάμα ότι η ώρα είναι κρίσιμος και ότι ο ακουόμενος υποχθόνιος εκείνος κρότος των αλύσεων των υπό τον ζυγόν στεναζόντων αδελφών, μας επιβάλλει την υποχρέωσιν να παύσωμεν ερίζοντες περί του τις εξ ημών να ανέλθη εις την εξουσίαν, και ας μελετήσωμεν επισταμένως την σημερινήν εποχήν και τα πέριξ ημών συμβαίνοντα, ενούντες άπαντες τας ημετέρας δυνάμεις, όπως μη ευρεθώμεν ανέτοιμοι ως αι μωραί εκείναι παρθένοι».[79]

Επιπλέον, η ίδια εφημερίδα ανέφερε το παράδειγμα της Ιταλίας ως προς την ικανοποίηση των ελληνικών εθνικών αιτημάτων, προτάσσοντας το εθνικό δίκαιο, ενώ παρά την παραδοχή της εφημερίδας για το χαμηλό επίπεδο στρατιωτικής ετοιμότητας της Ελλάδας, τόνιζε την ανάγκη γενικότερης προετοιμασίας, χρησιμοποιώντας μάλιστα σε αυτό το θέμα την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως παράδειγμα προς αποφυγή.[80]

Στη συνέχεια, την ελληνικότητα του οθωμανικού χώρου προέβαλλε ως επιχείρημα ο *Άγγελος*, για να απαντήσει στην εφημερίδα *Άρκτος των Βρυξελλών* ως προς το κατά πόσο το Ανατολικό Ζήτημα είναι και ζήτημα της Ελλάδας, προτάσσοντας ως επιχείρημα το ότι κάποτε η Ελλάδα είχε στήσει το θρόνο της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στηλιτεύοντας παράλληλα το γεγονός πως η εφημερίδα από τις Βρυξέλλες είχε αποσυνδέσει την Ανατολή από ζητήματα που αφορούσαν τον ελληνισμό.[81]

---

[77] *Αιών*, 28 Αυγούστου 1875.
[78] Γούναρης, *Βαλκάνια*, 159.
[79] *Αγών*, 27 Σεπτεμβρίου 1875.
[80] *Ό.π.*, 1 Ιανουαρίου 1876.
[81] *Άγγελος*, 17 Ιανουαρίου 1876.

Από την άλλη πλευρά, την ανάγκη για ειρήνη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη σύνεση σχετικά με τις εξοπλιστικές ανάγκες της χώρας, τόνιζε η Παλιγγενεσία, η οποία επιπροσθέτως έδινε έμφαση στην ανάγκη αποπληρωμής των παλαιότερων δανείων για την πραγματική οικονομική αναγέννηση της χώρας.[82]

Πράγματι, κατά την κρίσιμη αυτή περίοδο, η Παλιγγενεσία θεωρούσε πως η ουδετερότητα ήταν η καλύτερη λύση για τη χώρα.[83] Στο ίδιο μήκος κύματος συντασσόταν και η τρικουπική Ώρα, η οποία ανέφερε πως οι κυβερνητικές ενέργειες για τη διατήρηση της ειρήνης, τις οποίες υποστήριζε η εφημερίδα, προϋπέθεταν πλήρη μέριμνα απέναντι στις εθνικές υποχρεώσεις.[84]

Πράγματι, ο Χαρίλαος Τρικούπης θεωρούσε τη βελτίωση των δομών της χώρας ως προαπαιτούμενο για την εκπλήρωση των εθνικών στόχων, ενώ παράλληλα ήταν αρνητικός με κάθε πιθανή επεκτατική και στρατιωτική ενέργεια σε αντίθεση με τους πολιτικούς του αντιπάλους.[85]

Αντίθετη άποψη με την Ώρα ως προς την ανάγκη στρατιωτικής ενίσχυσης της Ελλάδας κατά την περίοδο της βαλκανικής κρίσης είχε η Αυγή,[86] ενώ και ο Άγγελος θεωρούσε πως η χώρα ήταν έτοιμη να αναλάβει εθνικοαπελευθερωτικό ρόλο, κάνοντας παραλληλισμό του μεγαλείου της σύγχρονης γενιάς με αυτό της γενιάς του 1821, φέρνοντας ως παράδειγμα το θάρρος των Κρητικών στην πρόσφατη Επανάσταση. Παράλληλα, όμως, ο *Άγγελος* ανέφερε πως θα έπρεπε πλέον να υπάρχει καλύτερη στρατηγική και μεγαλύτερη σύνεση πριν από αντίστοιχες κινήσεις για να μην υπάρξουν εκ νέου αρνητικά αποτελέσματα, όπως συνέβη με την εξέλιξη της Κρητικής Επανάστασης.[87]

Την ίδια περίοδο, ο *Ασμοδαίος* δημοσίευσε το παρακάτω σκίτσο το οποίο εμφάνιζε την Ελλάδα με ύφος ικέτη μπροστά στο σουλτάνο και δίπλα από τις οπλισμένες μορφές της Σερβίας, του Μαυροβουνίου και της Ερζεγοβίνης:

---

[82] *Παλιγγενεσία*, 6 Φεβρουαρίου 1876.
[83] Γούναρης, *ό.π.*, 158.
[84] *Ώρα*, 17 Απριλίου 1876.
[85] Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875 - 1881: Από τις επαναστάσεις Βοσνίας–Ερζεγοβίνας στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2001), 43· Βερέμης, «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως», 31.
[86] *Αυγή*, 29 Απριλίου 1876.
[87] *Άγγελος*, 24 Απριλίου 1876.

Ασμοδαίος, 6 Μαΐου 1876

Στην παραπάνω γελοιογραφία φαίνεται πως η Ελλάδα ζητούσε από το σουλτάνο να της παραχωρήσει ορισμένα εδάφη χάρη στην ουδέτερη στάση που κρατούσε στην παρούσα κρίση του Ανατολικού Ζητήματος, κάτι που απορρέει από τη φράση της εικόνας:

> «Αφού χορτάσουν αυτοί οι αρματωμένοι εφιάλτες, δόσε μου ένα βαξίσι κ' εμένα που έχω τόσα χρόνια να ταράξω το γλυκό σου όνειρο».[88]

Η αντίθεση του ελλαδικού Τύπου σχετικά με τη στρατιωτική προετοιμασία της χώρας συνεχιζόταν, όπως προκύπτει και από την *Αργολί-*

[88] Λούβη, *Περιγέλωτος Βασίλειον*, 101-102.

δα, η οποία εξακολουθούσε να πιστεύει στις αρχές της Μεγάλης Ιδέας, αλλά τασσόταν ενάντια σε κάθε πρόχειρη στρατιωτική προετοιμασία του βασιλείου. Συμφωνούσε με τις κινήσεις της ελληνικής κυβέρνησης, οι οποίες συντελούσαν στη διατήρηση της ειρήνης, παραδεχόμενη πως ένας πόλεμος με την Οθωμανική Αυτοκρατορία θα ήταν ζημιογόνος για τη χώρα. Ωστόσο, η εφημερίδα δε λησμονούσε την έννοια της Μεγάλης Ιδέας, κατανοώντας όμως πως η πραγμάτωσή της δεν ήταν υπόθεση μονάχα συναισθήματος αλλά υπόθεση που χρειαζόταν μακροχρόνια διεργασία και τις απαραίτητες υλικές δυνάμεις, τα οποία η Ελλάδα δεν διέθετε εκείνη τη στιγμή.[89]

Ένθερμα υπέρ, όχι μόνο της στρατιωτικής προετοιμασίας, αλλά και της στρατιωτικής επέμβασης στην Ανατολή ήταν η επαρχιακή εφημερίδα *Μεσολόγγιον*, η οποία επιτιθόταν σε όσους τηρούσαν στάση αναμονής σχετικά με τις εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, χαρακτηρίζοντας μάλιστα ως ανόητους όσους τηρούσαν στάση αναμονής, καθώς η Ελλάδα θα έπρεπε πρώτη να διεκδικήσει τα δικαιώματά της στην Ανατολή, τα οποία διαρπάχθηκαν και καταπατήθηκαν επί σειρά αιώνων.[90]

Στα μέσα του 1876, η εφημερίδα *Άγγελος*, παραμένοντας πιστή στο δόγμα της στρατιωτικής προετοιμασίας της χώρας, έκανε μια συνοπτική αναφορά στην κατάσταση που επικρατούσε τη δεδομένη στιγμή εντός του οθωμανικού κράτους και στις πιθανές γεωπολιτικές εξελίξεις. Γεγονότα όπως η σφαγή των προξένων το 1876 στη Θεσσαλονίκη, η πτώση του μεγάλου βεζίρη και η οικονομική κατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αναθεώρησαν τη στάση των Ευρωπαίων σχετικά με τη διατήρηση της ακεραιότητάς της και επέβαλλαν, κατά την εφημερίδα, τον επιτακτικό εξοπλισμό της Ελλάδας, η οποία θα καλούταν να συνεχίσει σε σύντομο διάστημα τον αγώνα που κάποτε διακόπηκε.[91]

Στη συνέχεια, μια ιδιαίτερη άποψη παρουσιάζει η *Αυγή*, η οποία ευχόταν ευημερία στους ελληνικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς όπως ανέφερε ήταν υπερδιπλάσιοι από αυτούς του ελληνικού βασιλείου. Έπειτα, το επόμενο βήμα που θα έπρεπε να κάνει η ελληνική κυβέρνηση ήταν η ρύθμιση των οικονομικών, η αύξηση των μέτρων συγκοινωνίας για την ευημερία των κατοίκων και η

[89] *Αργολίς*, 6 Μαΐου 1876.
[90] *Μεσολόγγιον*, 9 Μαΐου 1876.
[91] *Άγγελος*, 15 Μαΐου 1876· Για το γεγονός της σφαγής των προξένων της Γαλλίας και της Γερμανίας το Μάιο του 1876 βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, «Τα δραματικά γεγονότα της Θεσσαλονίκης κατά το Μάιο 1876 και οι επιδράσεις τους στο Ανατολικό ζήτημα», *Μακεδονικά* 2 (1953): 193-262.

βελτίωση των οικονομικών. Αφού συμβούν αυτά, η *Αυγή* ανέφερε πως θα έπρεπε να στραφεί η προσοχή στο στρατιωτικό εξοπλισμό του έθνους και ιδίως του Ναυτικού, τονίζοντας πάντα τη σύνεση που θα έπρεπε να επικρατεί στις παραπάνω κινήσεις για να αποφευχθεί το παράδειγμα της κακής οικονομικής κατάστασης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας λόγω των δανείων που λάμβανε για στρατιωτικούς σκοπούς.[92]

Πράγματι, η ελληνική κοινωνία όταν σκεφτόταν συνειδητά κατανοούσε πως ο κατακερματισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν μια μεταβαλλόμενη εξελικτική διαδικασία και πάνω από όλα, αβέβαιη. Η διαμόρφωση αυτής της διαδικασίας οφειλόταν εν πολλοίς στην εκάστοτε επιρροή κάποιας Μεγάλης Δύναμης.[93]

Εντωμεταξύ, καθώς ο επαναστατικός αναβρασμός είχε επεκταθεί στα Βαλκάνια, οι οθωμανικές αρχές στην προσπάθειά τους να τον εξουδετερώσουν, πολλές φορές υπέπιπταν και σε αγριότητες, όπως η σφαγή του Μπατάκ στη Βουλγαρία το Μάιο του 1876, που προκάλεσε την έντονη κατακραυγή της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης.[94] *Το Μέλλον*, ορμώμενο από το γεγονός αυτό αλλά και από τη σφαγή των Ευρωπαίων προξένων στη Θεσσαλονίκη την ίδια περίοδο, παρατηρούμε πως ανακάλεσε την άποψη που είχε για τον ελληνοοθωμανισμό, ένα σχήμα που κατά την εφημερίδα θα ήταν σωτήριο για την επιβίωση της Υψηλής Πύλης, εξαιτίας της αδυναμίας των Οθωμανών να κατανοήσουν τη σημασία του. Για την ακρίβεια, η εφημερίδα ανέφερε πως ντρέπεται που κάποτε διανοήθηκε τη συμμαχία και τη φιλία με τον οθωμανισμό, καθώς θεώρησε πως μπορούσε να δεχθεί τη σύμπραξη με το χριστιανισμό και τον πολιτισμό, βάσει πάντοτε αμοιβαίων παραχωρήσεων και από τις δύο πλευρές. Ωστόσο, *Το Μέλλον* αποκήρυξε τις παλαιότερές του ιδέες, υιοθετώντας ακριβώς τις αντίθετες απόψεις, οι οποίες πρότασσαν την ένωση της χριστιανοσύνης απέναντι στο ισλάμ για τον εκπολιτισμό του –και όχι την εξόντωσή του– ή ακόμα και για την επιστροφή του στην αρχαία του κοιτίδα.[95]

Κλείνοντας την ενότητα για το πώς ερμήνευαν οι ελλαδικές εφημερίδες τα τεκταινόμενα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και γενικότερα στο Ανατολικό Ζήτημα μέσα από την εθνική ιδέα, επισημαίνεται και η άποψη της *Παλιγγενεσίας* το φθινόπωρο του 1876, η οποία ευθυγραμμιζόταν με την πολιτική της κυβέρνησης, δηλαδή με την πολιτι-

---

[92] *Αυγή*, 27 Μαΐου 1876.
[93] Γούναρης, *Βαλκάνια,* 504.
[94] Μ. Θ. Λάσκαρις, *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923,* τόμ. 1 (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2006), 456.
[95] *Το Μέλλον*, 2 Οκτωβρίου 1876.

κή της ουδετερότητας, επισημαίνοντας παράλληλα την ανάγκη πολιτικής διαφοροποίησης σε περίπτωση που το συμφέρον του ελληνισμού δεν προωθούνταν.[96] Πράγματι, τη χρονιά εκείνη η κυβέρνηση Κουμουνδούρου προσπαθούσε να αποσοβήσει μια πιθανή εθνικοαπελευθερωτική εξέγερση των αλύτρωτων Ελλήνων, για να μη χάσει τη στήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων και για να μην κινδυνεύσει η χώρα από μία πιθανή οθωμανική επίθεση. Από την άλλη πλευρά όμως η ελληνική κυβέρνηση κατανοούσε πως, αν η Ρωσία επενέβαινε στρατιωτικά κατά της Υψηλής Πύλης, η ελληνική ουδετερότητα θα απέβαινε μοιραία για τα ελληνικά συμφέροντα.[97]

Ωστόσο, στο πλαίσιο των εξελίξεων του Ανατολικού Ζητήματος και με αφορμή τη Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης το Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς, η οποία αποσκοπούσε στην ειρήνευση της περιοχής και στην επιβολή μεταρρυθμίσεων υπέρ των χριστιανών,[98] η ίδια εφημερίδα έγραφε πως για χάρη της τήρησης της ειρήνης και της εξασφάλισης της ελληνικής φιλίας θα ήταν αναγκαία η παραχώρηση εδαφών προς την Ελλάδα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Χαρακτηριστικά, ανέφερε πως η Ελλάδα δε θα μπορούσε να αποδέχεται το γεγονός πως πλήθος ελληνικών επαρχιών εξακολουθούσαν να είναι υπό την κατοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διερωτώμενη ρητορικά πώς θα ήταν δυνατόν η Ελλάδα να ξεχάσει αυτές τις ηπειρωτικές και νησιωτικές επαρχίες για τις οποίες αγωνίστηκε από την Επανάσταση του 1821 έως και πρόσφατα. Ως εκ τούτου, για την αμοιβαία ειρήνη μεταξύ των δύο χωρών, η Παλιγγενεσία τόνιζε πως θα ήταν έργο πολιτικής και εθνικής σύνεσης από πλευράς των Οθωμανών να προβούν στη θυσία να παραχωρήσουν στην Ελλάδα αυτές τις περιοχές. Το γεγονός αυτό, ανέφερε, πως θα ωφελούσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς θα εξασφάλιζε την ηρεμία στην περιοχή και θα κέρδιζε την ειλικρινή και πολύτιμη φιλία της Ελλάδας, ολοκληρώνοντας τα γραφόμενά της με την ελπίδα της υιοθέτησης των παραπάνω προτάσεων από το Μιντχάτ πασά.[99]

Το συμπέρασμα το οποίο εξάγεται από την παραπάνω ανάλυση είναι πως ο Τύπος του ελληνικού βασιλείου στο σύνολό του ήταν σαφώς επηρεασμένος από τις προσταγές της Μεγάλης Ιδέας. Κύριο στοιχείο του Τύπου στις αναφορές του για το Ανατολικό Ζήτημα και συγκεκριμένα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ο αλυτρωτι-

[96] *Παλιγγενεσία*, 6 Οκτωβρίου 1876.
[97] Λάσκαρις, *Ανατολικόν Ζήτημα*, 461.
[98] Διβάνη, *Εδαφική ολοκλήρωση*, 216· Λάσκαρις, *ό.π.*, 464.
[99] *Παλιγγενεσία*, 31 Δεκεμβρίου 1876.

σμός, ο οποίος με βάση τις διάφορες τάσεις του τρόπου έκφρασης της Μεγάλης Ιδέας ανά περίοδο είτε εμφανιζόταν πιο διαλλακτικός, όπως για παράδειγμα μέσα από αναφορές για εδαφικές παραχωρήσεις προς την Ελλάδα για το συμφέρον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και για τη διατήρηση της ειρήνης, είτε πιο επιθετικός επισημαίνοντας ότι η παραχώρηση εδαφών παρουσιαζόταν ως επιτακτική ανάγκη και αναφαίρετο δικαίωμα της ελληνικής ιστορικής κληρονομιάς. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως η πρώτη και η τελευταία αναφορά από τον Τύπο που παρουσιάστηκαν στο παρόν άρθρο, με ένα χρονικό εύρος δεκαοκτώ ετών να τα χωρίζει, αναφέρονται σε εδαφικές παραχωρήσεις από πλευράς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς το ελληνικό βασίλειο. Έτσι, η απώτερη επιθυμία του Τύπου παρέμενε ίδια, παρά τις διάφορες φάσεις που πέρασε η Μεγάλη Ιδέα.

Είναι πασιφανές ωστόσο, πως και στη μετριοπαθή και περισσότερο διπλωματική έκφραση της Μεγάλης Ιδέας αλλά και στην πιο επεκτατική της μορφή, ο Τύπος επιδείκνυε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξαιτίας των ελληνικών πληθυσμών της αλλά και εξαιτίας της πιθανότητας αποδόμησής της. Η τελευταία προέκυπτε ως ενδεχόμενο από τη διαφαινόμενη αναθεώρηση του δόγματος της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τις Μεγάλες Δυνάμεις, που άρχισε να γεννάται μετά το τρίτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα.

Επίσης, ένα σημαντικό χαρακτηριστικό ορισμένων αναφορών για την Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν η ρωσική εξωτερική πολιτική, που ήταν αντίθετη προς τον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό και χρησιμοποιούνταν από τον ελλαδικό Τύπο ως κοινός παρονομαστής κινδύνου τόσο για την Ελλάδα όσο και για την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Από την άλλη πλευρά, εντύπωση προκαλεί πως στο διαπνεόμενο από μεγαλοϊδεατισμό ελλαδικό Τύπο, υπήρχαν πολλές αναφορές για τη στρατιωτική ανωτερότητα των Οθωμανών, μια ανωτερότητα η οποία θα έπρεπε να υπερκεραστεί από ελληνικής πλευράς με διπλωματικά μέσα, όπως ανέφεραν οι περισσότερες εφημερίδες, χωρίς να λείπουν ωστόσο τα περί αντισταθμίσματος της οθωμανικής στρατιωτικής υπεροχής από την ελληνική γενναιότητα και το εθνικό δίκαιο.

Ολοκληρώνοντας, είναι καλό να σταθούμε στη μεγάλη σύμπνοια μεταξύ των ελλαδικών εφημερίδων, η οποία παρατηρήθηκε κατά την περίοδο της Ανατολικής Κρίσης του 1875, όταν οι περισσότερες τηρούσαν στάση υπέρ της ουδετερότητας και της διατήρησης των ειρηνικών σχέσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως ορθά είχε παρατηρήσει ο *Αιών* εκείνο το διάστημα, χωρίς ωστόσο να απεκδύονται τον απώτερο μεγαλοϊδεατικό στόχο του έθνους:

> «Λίαν εκφραστική είναι η σύμπνοια του ελληνικού Τύπου, επί των κατά την Ανατολήν συμβαινόντων. Οι πάντες, εκτός ασημάντων εξαιρέσεων, αποδέχονται την περίσκεψιν και το επέχειν, προπάντων δε καταδικάζουσι την τακτικήν του παρελθόντος αλλά συγχρόνως συμβουλεύουσι και την εκ των εχόντων την αμυντικήν παρασκευήν».[100]

[100] *Αιών*, 6 Μαΐου 1876.